

**ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ՕՋԱԽՆԵՐ**

Բագրատունյաց ժամանակաշրջանում սկսում են առաջանալ ու կազմավորվել վանքային համալիրները՝ եկեղեցական ու աշխարհիկ շենքերով, հիանալիորեն ներդաշնակված միմյանց ու բնության հետ: Բացի պաշտամունքային շենքերից կառուցվել են գավիթներ, սեղանատներ, գրատներ, բնակելի շենքեր, դամբարաններ, զանգակատներ, տնտեսական բազմազան կառույցներ: Վանական համալիրները կազմավորվել են սրբավայրերի տեղում (Սևան, Գեղարդ), վաղ միջնադարյան հուշարձանների շուրջ (Հովհանավանք, Հառիճ, Շողագավանք, Դպրեվանք), ինչպես և միանգամայն նոր վայրերում (Մաղմուսավանք): Համալիրները սովորաբար տեղադրվել են դժվարամատչելի տեղերում կամ պաշտպանված են եղել ոչ հեռու տեղավորված հզոր ամրոցներով:

Միջնադարյան վանքերը, ինչպես այլ երկրներում, նույնպես և Հայաստանում, իրենց գործունեությանը տարաբնույթ են եղել: Որոշ վանքեր զբաղվել են կրոնական ինքնակառավարման և քարոզով, նաև բարեգործությամբ, հիվանդների բուժումով, ծերերի խնամակալությամբ և այլն: Մի մասն էլ գերազանցապես ծավալել է կրթա-մշակութային գործունեություն: Այս կենտրոններում էլ հանդես են եկել հայ միջնադարի ականավոր մատենագիրներ, պատմիչներ, փիլիսոփաներ, ճարտասաններ, քերականներ, երաժիշտներ, իրավագետներ, մանրանկարիչներ, գրչության և արվեստի շատ մշակներ: Այստեղ գորգանում էր քանդակագործությունը, ճարտարապետական միտքը, մանրանկարչությունը, պատմագրությունը, գրականությունը, փիլիսոփայությունը, աստվածաբանությունը, արվեստի և գիտության այլ ճյուղեր: Հենց այս հանգամանքն էլ անհրաժեշտություն է առաջացրել կառուցելու գրատուն-մատենադարաններ, դրայրոցներ, նաև ժամատուն-գավիթներ: IX-XI դդ. Անի-Շիրակի թագավորության տարածքում գործել է Բջնիի ուսումնա-գիտական կենտրոնը, որը միջնադարում հայտնի էր «Մագիստրոսի ճեմարան» անունով: Գրիգոր Մագիստրոսն իր բացած դպրոցում կիրառում է քառյակ գիտությունների դասավանդումը: Այդ նպատակով նա Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսից 1037թ. ստանում է Անանիա Շիրակացու «Զրոնիկոն»-ի մի օրինակ և դասավանդում իր ճեմարանում: Միաժամանակ նա այդ ծրագիրը առաջարկում է կաթողիկոսին՝ Անիի դպրոցում դասավանդելու համար: Թվաբանություն, երաժշտություն, երկրաչափություն, աշխարհագրություն, աստղաբաշխություն առարկաներից բացի, նա ծրագրում մտցնում է բժշկություն, առասպելավարժություն (առակներ և հանելուկներ), գինավարժություն, խաղեր, մրցույթներ և այլն:¹ Զեռագիր հիշատակարաններից պարզվում է, որ հետագայում էլ «ի դղեկ քաղաքէ Բջնոյ» գրվել են ձեռագրեր: Դրանցից մեկը, որ կոչվում էր «Մեկնութիւն Դուկասի Ստեփանոս Կունդի կամ Սարգիս Կունդի» ձեռագիրն է, որ գրվել է 1184թ.:² Նշանավոր էին նաև Հռոմոսի վարդապետարանը, Մարմաշենի դպրատունը, Արգինայի վարդապետարանը, Կեչառիսի վանքի, Այրիվանքի վարդապետարանները և այլն: XI դ. նշանավոր էր Երևանի Անանիա առաքյալի անասպատի դպրոցը, որի ղեկավարն էր Հովհաննես Տարոնացի Կոզեռն նշանավոր գիտնականն ու վարդապետը: Այդտեղ Հովհաննես Տարոնացին մեկնում է Անանիա Շիրակացու տոմարը՝ Աշտարակի եպիսկոպոս Անանիայի պատվերով:³ Արիստակես Լաստիվերոցիին Հովհաննես Կոզեռնի անունը հայարտությամբ է հիշատակում մեծ գիտնականների շարքում:⁴ Կաթողիկոսները, ինչպես նաև հայ և բյուզանդացի թագավորները, հաճախ Կոզեռնի օգնությանն են դիմել արևի խավարման և երկրաշարժերի պատճառ-

¹ Ա. Մ ա թ և ո ս յ ա ն, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները միջնադարյան հայ մշակույթի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր, Եր., 1998, էջ 89:
² Գ ա թ և ո ս յ ա ն, Ա Կ ա թ ո ղ ի կ ո ս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հատոր Ա (Ե դարից մինչև 1250թ.), Անթիլիաս, 1951, էջ 499:
³ Ա. Մ ա թ և ո ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 89:
⁴ Պատմություն Արիստակեսի Լաստիվերոցոյ (այսուհետև՝ Լաստիվերոցի), Եր., 1963, էջ 26:

ներն իմանալու համար:⁵ Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է, որ բյուզանդական Վասիլ կայսրը (976-1025) անձամբ գիտեր Հովսեփ Ընծայեցու և Հովհաննես Կոզեռնի մասին և նույնիսկ դիմել է հայոց թագավոր Հովհաննես Սմբատին, որպեսզի նրանց Կոստանդնուպոլիս ուղարկի գատկի տոնի իսկական օրն իմանալու համար:⁶ Հայաստանի համարյա բոլոր խոշոր վանքերն ունեին գրատուն, որը նաև գրապահոց էր ու գրքի պատրաստման արհեստանոց:⁷ Այդ մասին տեղեկանում ենք ձեռագիր հիշատակարաններից: «Ի Կոզովիտ գաւառն՝ ի տանն Բագրատունեայց եպիսկոպոսարանի» 999թ. «Միմեովն կրանաւոր»-ի ձեռքով արտագրվել են Պողոսի թղթերի Եփրեմի և Ոսկերեքանի մեկնությունները:⁸ Պահպանվել են նաև Մաղմուսավանքում գրված ձեռագրեր:⁹

Շիրակ գավառի մեծահռչակ վանքերից էր Արզինայի վանական համալիրը, որի շինարարության ու վերանորոգման աշխատանքները սկսում է Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը (946-968թթ.), ապա այն շարունակում է նրա քրոջ որդի Խաչիկ Ա Արշարունի կաթողիկոսը (973-992թթ.): Սրանց գերեզմանները գտնվում են Արզինայի վանքում: Ըստ Ասողիկի՝ Խաչիկ Ա կաթողիկոսի հանձնարարությամբ Արզինայում կառուցվում են կաթողիկե եկեղեցին, գրատունը և դպրոցը:¹⁰ Այս հրաշակերտ կաթողիկե, ինչպես նաև գրատունն ու վարդապետարանը կառուցել է Տրդատ ճարտարապետը՝ Անիի մայր տաճարից առաջ: Արզինայի վանքն ուներ հարուստ ձեռագրատուն: Խաչիկ Ա կաթողիկոսի ժամանակ այստեղ ընդօրինակել են շատ ձեռագիր մատյաններ, Ջդ. գործել և մեծ հռչակ է ձեռք բերել հոգևոր դպրոց-վարդապետարանը, որտեղ ուսուցանվել են աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն, ճարտասանություն, քերականություն և մեկնողական արվեստ: Ասողիկը հայտնում է, որ իբրև «դասասաց» գիտնականներ իրենց գործունեությունը այստեղ են ծավալել ուսուցչապետ Հովհաննեսը, որը մեծ գիտությամբ բացահայտել է «գիտութիւն Գրոց սրբոց», Կարինի Հնճուց վանքի երբեմնի առաջնորդ Հովսեփ ուսուցչապետը՝ «առատ գիտութեամբ», ուսուցչապետ «Կիրակոս գիտնականն» ու «վայելչարան Սարգիս յաշխարհէն Աղուանից»:¹¹

Մատթեոս Ուռհայեցին հիացմունքով է խոսում Արզինայի վարդապետարանի մասին, իսկ նրա սաներից մեկի՝ Բագրևանդի իշխան Ներսեսի վերաբերյալ ասում է, որ նա եղել է «այր կորովի և յոյժ հանճարեղ, բանիբուն և իմաստասէր» և այնքան հմուտ ժամանակի աշխարհայացքային խնդիրներում, որ կարողացել է իր «հզօր գիտութեամբ» և «զարմանալի ատենախօսութեամբ» դիմակայել բյուզանդացի բոլոր իմաստուններին՝ չզիջելով նրանց:¹² Երբ Պետրոս Գետադարձը հայրապետական զահն ու դպրոցը փոխադրում է Անի, Արզինայի վանքը կորցնում է իր նախկին դերը: XIX դարավերջին կանգուն էին միայն կաթողիկեի հյուսիսային որմը, արևմտյան պատի կեսը, ինչպես նաև արևելյան պատի մի մասի մնացորդը:¹³ Արևմտյան դռան վրա մնում է արձանագրության թվականը (1012) և կառուցողի անունը: Վանքի մասին հիշվում է նաև վրաց աղբյուրներում՝ կապված հայ-վրացական դավանաբանական վեճերի հետ:¹⁴

Անի մայրաքաղաքից հյուսիս-արևելք, Ախուրյան գետի աջ ափին՝ նրա ձորակողի և սարավանդի վրա գտնվում է Հռոմոնը կամ Դոշավանքը: Հիմնադրվել է X դարի առաջին կեսին Աբաս Բագրատունի թագավորի օրոք, Բյուզանդիայից փախած հայ վանականների կողմից, որից էլ ծագել է նրա անունը՝ հռոմների վանք. «Չայս անուն ընկալավ վանքս՝ ի սակս կրօնատրացն Հայոց ի Հռոմոնց տանէն զերծելոյ այսր, յառաջին կէս Ժ դարու, որոց առաջնորդ գլով Հովհաննես ոմն վարդապետ շինեաց ի դի-

⁵ Պատմութիւն Մատթեոսի Ուռհայեցոյ (այսուհետև՝ Ուռհայեցի), Յերուսաղէմ, 1869, էջ 76-77:

⁶ Նույն տեղում, էջ 54:

⁷ Վիմական տարեգիր, կազմեց Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 33, 72, 79, 102:

⁸ Գ ա թ ե գ ի ն Ա Կ ա թ ո ղ ի կ ո ս, նշվ. աշխ., էջ 163:

⁹ Նույն տեղում, էջ 507:

¹⁰ Ս տ ե փ ա ն ն ս ի Տ ա թ ո ն ե ց ի ո յ Ա ս ո ղ կ ա ն, Պատմութիւն տիեզերական (այսուհետև՝ Ասողիկ), Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 185:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 185-186:

¹² Ու ռ հ ա յ ե ց ի, էջ 221:

¹³ Թ. Թ ռ ա մ ա ն յ ա ն, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Եր., 1942, էջ 305:

¹⁴ Վրաց աղբյուրները Հայաստանի յեղ հայերի մասին, Դր. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Եր., 1934, էջ 107:

պան տեղուցս զմենաստանն, յաուրս Աբասայ թագաւորի իբր անս 935-940»:¹⁵ Ստեփանոս Ասողիկը գրում է. «Ի գաւառին Շիրակայ՝ Հոռոմոսին կոչեցեալ վանք՝ շինեցաւ (Աբասը) ի ձեռն Յովհաննեսի՝ որ էր զարդարեալ յողորմածութեան զարդս... և անցաւորաց և ճանապարհորդաց հանգստարան պատրաստէր զտեղին՝ մինչև հանգչել իբր յիրեանց տան ամենայն օտարաց»:¹⁶ Վ. Արևելցին նույնպէս Հոռոմոս անունը կապում է հոռոմների անվան հետ:¹⁷ Վանքը կոչվել է նաև Դոշավանք՝ Անիի ճանապարհի վրա եղած զույգ աշտարակների, ըստ այլ վարկածի՝ երկու տաճար ունենալու պատճառով: Հոռոմոսն ուներ ընդարձակ կալվածքներ, գյուղեր: Խմելու և ոռոգելու ջուրը վանք էր բերվում բավական հեռվից: Հոռոմոսը իբրև հայ ճարտարապետության կարևոր կոթողներից մեկը, նաև մշակույթի մեծ կենտրոն էր: Ունեցել է հարուստ մատենադարան, վարդապետարան, աղքատներին հյուրընկալող ասպնջականոց:¹⁸ Ենթադրվում է, որ այս վանքում էին տեղի ունենում Բագրատունի թագավորների գումարած արքայական ժողովները: Ըստ Ասողիկի՝ 982թ. «զՀոռոմոսի վանքն այրեաց» Ապլիան ամիրան:¹⁹ Լաստիվերտցին նույնպէս հիշատակում է վանքը, գրելով. «Փոխի յաշխարհէ սուրբ և արժանաւոր հայրապետն տէր Սարգիս, և է գերեզման նորա ի Հոռոմոսի վանքն»:²⁰ Վանքը լիարժեք գործել է մինչև XIIIդ. վերջերը, որից հետո աստիճանաբար անշքացել է: Չեռագիր հիշատակարաններից պարզվում է, որ այստեղ գրվել են ձեռագրեր: Դրանցից մեկը Ավետարան է /Յովանես գրիչ, 1181թ./: Ամենայն հավանականությամբ նույն գրիչի ձեռքով է 1187թ. արվել նաև մեկ ուրիշ ձեռագիր՝ «Ճառք Յաղագս Վեցաւրեից սրբոյն Բարսի Կեսարոս»:²¹ Հոռոմոսի վանքը մեր օրերում կիսաքանդ է:

Շիրակ գավառի Բագնայր գյուղում էր գտնվում համանուն վանական համալիրը, որի մեջ մտել են չորս եկեղեցիներ: Դրանցից գլխավորը Սբ. Աստվածածինն է, որի անունով էլ երբեմն անվանվում է ամբողջ համալիրը: Վանքը կառուցվել է 1012թ. Վահրամ Պահլավունու որդի Սմբատ մագիստրոսի նախաձեռնությամբ, որը 1012թ. «շինեաց զիրեշտակարանակ և զփափագատենչ վանքն՝ որ Բագնայր յորջորջիւր՝ ժողովեալ աստուածայնոց արանց»:²² Այս մասին տեղեկություն ունի և Ասողիկը:²³ Բագնայրը միջին դարերում եղել է Հայաստանի գրչության խոշոր կենտրոններից մեկը: Մեզ են հասել այստեղ գրված և ընդօրինակված ավելի քան 10 ձեռագրեր (XI-XIII դդ.): Ալիշանը հիշատակում է Բագնայրի Մխիթար վարդապետին, որն. «Յառաջինն կէս ԺԱ դարու փայլէր իմաստությամբ. ի Բագնայր՝ Մխիթար վարդապետ գոր ընդ այլ գիտնական և հռչակաւոր վարդապետս՝ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոս ընդ իւր տարաւ ի Կոստանդնուպոլիս»:²⁴ Վանքն իր փառքը կորցրել է XIV-XV դդ.:

Շիրակ գավառում էր նաև Խծկոնքի վանական համալիրը, որ գտնվում էր Անիից մոտ 22 կմ հարավ-արևմուտք՝ Ախուրյան գետի աջակողմյան վտակ Տեկորի գետի վերին հոսանքի ձախ կողմում, Տեկորի վանքից 2-3 կմ արևմուտք, ձորամիջյան երեք տարբեր ժայռեղեն թերակղզիների հարթ մակերևույթների վրա: Դ. Ալիշանը համալիրի անունը կապում է մենակյացների քարանձավ-խուցերի անվան հետ, այսինքն՝ Խծկոնք նշանակում է «խուցակյացներ»:²⁵ Վանքի համալիրը կազմված է հինգ քարակերտ եկեղեցիներից (դրա համար թուրքերն այն հետագայում անվանել են Բեշքիլիսա)՝ կառուցված IX-XIդդ., խաչքար կոթողներից, վանքի օժանդակ շինություններից: 1240-ական թթ. վանքը համարյա լքվում է: Արհավիրքների օրերին վանքը նաև ապաստան է եղել

¹⁵ Ղ և ն ն դ Ա լ ի շ ա ն, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 18:

¹⁶ Ա ս ո ղ ի կ, էջ 174:

¹⁷ Մեծին Վարդանայ Բարձրաբերդցոյ Պատմութիւն տիեզերական (այսուհետև՝ Բարձրաբերդցի), Մոսկվա, 1861, էջ 120:

¹⁸ Թ. Թ ռ ր ա մ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 298:

¹⁹ Ա ս ո ղ ի կ, էջ 188:

²⁰ Լ ա ս տ ի վ եր տ ց ի, էջ 32:

²¹ Նույն տեղում, էջ 517:

²² Մամուէլի քահանայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց (այսուհետև՝ Անեցի), Էջմիածին, 1893, էջ 105:

²³ Ա ս ո ղ ի կ, էջ 270:

²⁴ Ղ և ն ն դ Ա լ ի շ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 121:

շրջապատի բնակչության համար: Այս հոյակապ վանական համալիրը այժմ ոչնչացված է: Կանգուն է միայն Սբ. Սարգիս եկեղեցին՝ խիստ խարխիված վիճակում:

Ախուրյան գետի ձախ ափի ընդարձակ հովտում է գտնվում Մարմաշենի վանական համալիրը: Եկեղեցու որմնի արձանագրությունը վկայում է, որ վանքի գլխավոր եկեղեցու կառուցումը տևել է քառասուն տարուց ավելի՝ սկսվել է 986թ. և ավարտվել 1029թ. սպարապետ Վահրամ Պահլավունու կողմից, որի անունով եկեղեցին նաև Վահրամաշեն է կոչվում. «Շնորհին Աստուծոյ ես Վահրամ՝ իշխանաց իշխան անթիպատ պատրիկ որդի Գրիգորի իշխանի Հայոց Մեծաց ի ցեղէն Պահլաունի եւ ի զարմից սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի որ յաղագս ի Քրիստոս յուտոյն հիմնադրեցի զուրբ եւ զոխեզերական ուխտս Մարմաշէն սկսեալ ի ՆԼԵ թուականին Հայոց յաուրս Մմբատայ որդոյ Աշոտոյ Հայոց թագաւորի մինչև ի ժամանակս Յովանիսի որդոյ Գագկայ Հայոց Շահնշահի առն իմաստնոյ շինողի և խաղաղարարի, եւ ի թուականի Հայոց Ն՛ՀԸ...»: ²⁵ Համալիրը հիշատակում են Անեցին, ²⁶ Գանձակեցին, ²⁷ Գրիգոր Մագիստրոսը՝ որն իր թղթերում վանական համալիրը անվանում է «Մուրբ ուխտ և մայրաքաղաք Մարմաշինոյ», ²⁸ Ստեփանոս Ասողիկը, ²⁹ Բարձրաբերդցին: ³⁰ Եղել է միջնադարյան կրոնական և մշակութային նշանավոր կենտրոն, ունեցել է մատենադարան, ճանաչվել է որպես նշանավոր դպրոց: Նրա մասին հիշատակություններ կան նաև վրաց աղբյուրներում՝ կապված դավանաբանական վեճերի հետ (Յեփիմիոս Յերուսաղեմացի, XI): ³¹

Անի մայրաքաղաքից հյուսիս, համանուն գյուղում էր գտնվում Շիրակ գավառի նշանավոր վանական համալիրներից Դպրեվանքը: Վանքի աշխարհագրական դիրքը վերջնականապես ճշտված չէ: Ըստ ուսումնասիրողների, նրա մնացորդները պետք է փնտրել Գյումրի քաղաքի մոտ գտնվող Չերքեզի ձորում: ³² Դպրեվանքը հիշատակվում է VII դ.: Այստեղ է գործել Բարսեղ Ծնող (VII դ.). «արարին ի ձեռն սրբոյն Բարսղի՝ մականուն Ծոն կոչեցելոյ, որ էր առաջնորդ սուրբ ուխտին, որ Դպրեվանք կոչի ի գաւառին Անոյ»: ³³ Վանքը հիմնովին վերակառուցվել է 935 թ.: Արաս Բագրատունու ջանքերով, Բյուզանդիայից հալածված հայ հոգևորականների մասնակցությամբ: Դպրեվանքը հիշատակում է և Ասողիկը: ³⁴ Վանքը այս գավառում է դնում և Գանձակեցին, գրելով, որ Ռոմանոս կայսեր կողմից հալածված վանականները հաստատվեցին. «և զԴպրեվանք ի Շիրակ գաւառին»: ³⁵ Այն նաև մշակութային կենտրոն էր: Ենթադրվում է, որ այստեղ է կրթություն ստացել նաև Անանիա Շիրակացին:

Սևանի կղզու (այժմ թերակղզի) բարձունքին, Սյունիքի Գեղարքունիք գավառում է գտնվում Սևանա վանքը: Համաձայն ավանդության այստեղ եղել է հեթանոսական մեհյան, որը 305թ. կործանել է տվել Գրիգոր Լուսավորիչը, տեղը կանգնեցնելով նոր հավատքը խորհրդանշող փայտակերտ մի խաչ: Հետագայում կառուցվել է մի ամբողջ վանական համալիր: Սևանի վանքի զարգացումն ու բարգավաճումը սկսվում է IX դ.՝ կապված երկրի ռազմաքաղաքական հզորացման և անկախության վերահաստատման հետ: Վանական համալիրի կառուցապատման, նրա ներքին կյանքի ու զրչության արվեստի զարգացման բնագավառում այդ ժամանակներում հատկապես ակտիվ են գործել Բագրատունիները և Սյունիքի իշխանները: Առաքելոց եկեղեցու վրա պահպանվել է շինարարության մասին 874թ. արձանագրություն:

Միջնադարում Սևանի վանքը հանդիսացել է գիտության, ձեռագրերի ընդօրինակության և բարձր տիպի ուսումնական կենտրոն: IX դ. Սյունյաց վարդապետարանը

²⁵ Ղ և ն ն ղ Ա լ ի շ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 148:

²⁶ Ա ն ե ց ի, էջ 103:

²⁷ Կ ի ր ա կ ն ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Պատմություն Հայոց (այսուհետև՝ Գանձակեցի), Եր., 1961, էջ 82:

²⁸ Ղ ո կ ա ս Ի ն ճ ի ճ ե ա ն, Ստորագրություն Հին Հայաստանեայց Վեներտիկ, 1822, հ. 2, Եր., 1988, էջ 431:

²⁹ Ա ս ո ղ ի կ, էջ 270:

³⁰ Բ ա ր ձ ր ա ք ե ր ղ ց ի, էջ 131:

³¹ Վրաց աղբյուրները, էջ 107:

³² Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, էջ 142:

³³ Բ ա ր ձ ր ա ք ե ր ղ ց ի, էջ 96:

³⁴ Ա ս ո ղ ի կ, էջ 176:

³⁵ Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 79:

Մաքենցաց վանքից տեղափոխվում է Սևանա կղզի: Գարոնցի ստեղծումը կապված էր կաթողիկոս Մաշտոց Ա Եղվարդեցու հետ (897-898թթ.): Մաշտոցը խմբագրում և թարմացնում է ծիսական մատյանը, որը նրա անունով կոչվում է Մաշտոց: Նա դպրոցում դասավանդում է քերականություն, ճարտասանություն և փիլիսոփայություն՝ եռյակ արվեստներ: Իր դպրոցը դասագրքերով ապահովելու համար հարստացնում է Սևանավանքի մատենադարանը: Այստեղ են սովորել Սյունյաց իշխան Գևորգը, պատմիչ և կաթողիկոս Հ. Դրասխանակերտցին (898-929թթ.), Ստեփանոս Սևանցի կաթողիկոսը, նրա եղբորորդին՝ կաթողիկոս Մարգիս Ա Սևանցին (992-1019թթ.),³⁶ գրիչներ, մանրանկարիչներ: Մի. դպրոցը ղեկավարում է Մարգիս իմաստասեր հմուտ գիտնականը, որը հատուկ նամակագրություն ուներ Գագիկ թագավորի հետ:³⁷ 893թ. Ստեփանոս Գրիչի ձեռքով այստեղ գրվել է մի Մաշտոց:³⁸ Համալիրի շինությունները զգալիորեն տուժել են 995 թ. երկրաշարժից: Այժմ կանգուն են Առաքելոց և Սբ. Աստվածամայր եկեղեցիները:

Գեղարքունիք գավառում էր գտնվում նաև Վանեվան վանական համալիրը՝ կառուցված Աշոտ Ա Բագրատունի թագավորի որդու՝ Շապուհ սպարապետի կողմից 903թ.: Շապուհ Բագրատունին այդ մասին վանքի թմբուկի վրա թողել է արձանագրություն: Կառուցումից հետո վանքին են նվիրվել գյուղեր, հանդամասեր: Այստեղ է թաղված Սմբատ Բագրատունին: Հետագայում Աշոտ շահնշահի որդի Գագիկը եկեղեցին նորոգում է, պարսպապատում և նրան է նվիրում Գեղձանագետը:³⁹ Վանքը գտնվում էր ներկայիս Գեղարքունիքի մարզի Արծվանիստ գյուղից մոտ 20կմ հեռավորության վրա:

Գեղարքունիք գավառում էր գտնվում նաև Մաքենյաց վանքը՝ (այժմ Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիս քաղաքատիպ ավանից 15կմ հարավ-արևմուտք՝ Մաքենիս գյուղի մոտ, համանուն (այժմ Կարճաղբյուր) գետի աջ ափին, մի ոչ բարձր լեռնաճյուղի վրա): Վանական այս համալիրն ունեցել է ընդարձակ կալվածքներ և սեփական գյուղեր, ազարակներ ու այգիներ Գառնիում և Երևանում, Անի մայրաքաղաքում ունեցել է իր վաճառատները: Վանական համալիրը բաղկացած է երկու հուշարձանախումբից, որոնցից հիմնականը պարսպապատ է: XI դարի սկզբներին վանքը որոշ ժամանակ եղել է Գեղամա թեմի եպիսկոպոսանիստը: Եղել է գրչության կենտրոն: Այստեղ են ուսանել պատմիչ Հ. Դրասխանակերտցին, Մաշտոց Եղվարդեցի կաթողիկոսը:⁴⁰ Այստեղ է գործել Ստեփանոս Սյունեցին: VIII դ. այստեղ գործել է Սյունյաց վարդապետարանական դպրոցը, որն հետագայում տեղափոխվել է Շաղատ և Տաթև (IXդ.):

Սյունիքի գրչության կենտրոններից էին նաև Գնդեվանքը, Խոտակերաց վանքը, Ցախսաց քարը, Հերմոնի վանքը և այլն:

МОНАСТЫРСКИЕ КОМПЛЕКСЫ БАГРАТИДСКОГО ЦАРСТВА КАК ЦЕНТРЫ ПИСЬМЕННОСТИ

___ Резюме ___

___ В. Абраамян ___

В период правления династии Багратидов в Армении создаются монастырские комплексы, которые различались характером своей деятельности. Некоторые монастыри занимались также благотворительностью, лечением больных, опекой над стариками, другие преимущественно культурно-просветительской деятельностью. В этих центрах работали выдающиеся армянские средневековые летописцы, историографы, философы, ораторы, грамматик, музыканты и многие деятели искусств.

³⁶ *Լ ա ս տ ի վ եր տ ց ի, էջ 28:*

³⁷ *Ա. Մ ա թ և ո ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 88:*

³⁸ *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ Ե-ԺԲ դարեր, Աշխատասիրությանը Ա. Մաքենյացի, Եր., 1988, էջ 41:*

³⁹ *Պատմությունն անհանգիստ Միսակյան արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելիան Արքեպիսկոպոսի Միսնեաց (այսուհետև՝ Օրբելիան), Թիֆլիս, 1910, էջ 132-133:*

⁴⁰ *Նույն տեղում, էջ 126:*